

مقایسه ی ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز

پدیدآورنده (ها) : آزادی، مصطفی؛ تقی پور، ملیحه

هنر و معماری :: پژوهش های معماری اسلامی :: بهار 1396 - شماره 14 (علمی-پژوهشی/ISC)
از 108 تا 124

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1235165>

دانلود شده توسط : کاربر عمومی دانشگاه سمنان

تاریخ دانلود : 17/09/1399

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [فوائین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

مقایسه‌ی ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز

مصطفی آزادی*

کارشناسی ارشد معماری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

ملیحه تقی پور**

استادیار معماری، باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۰۳/۰۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۰۶/۱۳

چکیده:

معماری اسلامی به مثابه یکی از بزرگترین شاخه‌های هنر اسلامی، توانسته است بخش عظیمی از خصوصیات هنر اسلامی در بستر زمان و در طول دوره‌های گوناگون را نهادینه سازد. ویژگی‌های معماری اسلامی بیش از هر چیز در وجود مسجد متجلی شده است؛ که خود تجسم هماهنگی، نظم و آرامش در طبیعت است. فضایی که پروردگار آن را به مثابه خانه همیشگی مسلمانان برای عبادت تعیین کرده است. معماری مساجد در دوران‌های مختلف دستخوش تحولات گوناگونی بوده و هر دوره تاریخی ویژگی‌های خاص خود را نمایان کرده است. مساجد امام اصفهان و وکیل شیراز به عنوان دو نمونه از دو دوره‌ی تاریخی مختلف نشانگر ویژگی‌های معماری دوران خود می‌باشد. پرسش مورد نظر این پژوهش بر این مبنا استوار است که معماری مسجد وکیل شیراز و امام اصفهان به عنوان شاخص‌های دو دوره‌ی متوالی دارای چه ویژگی‌های مشترکی می‌باشد و چه عناصری از معماری مسجد وکیل را می‌توان متأثر از مسجد امام اصفهان دانست؟ از این رو، این پژوهش بر آن است تا با بررسی، مقایسه و تحلیل عناصر و ویژگی‌های دو شاهکار هنر و معماری اسلامی ایران، یعنی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز به شباهت‌ها و تفاوت‌های حاکم در نگرش آن‌ها و هویت‌های طراحی مساجد فوق بپردازد. به منظور انجام این مهم از راهبرد توصیفی تحلیلی به همراه روش قیاسی بر پایه عناصر ساختار فضایی و عملکردی صورت پذیرفت. با مطالعه‌ی منابع کتابخانه‌ای و میدانی از طریق مشاهده و استفاده از کروکی و نقشه اطلاعات گردآوری شده، بررسی و تحلیل گردیده و در قالب جدول‌هایی ارائه شده‌اند. آنچه یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که معماری مساجد دارای ویژگی‌های مشترکی است که در دوران مختلف، از جمله صفویه و زندیه دنبال شده است. اما ویژگی‌های متفاوت این دو مسجد نشان می‌دهد که احتمالاً حکومت زندیه به جای الگوبرداری از صفات مساجد جامع دوره قبل از خود (صفویه)، بر زمینه‌ی تاریخی-شهری شیراز متکی بوده است. در واقع می‌توان گفت معماری مسجد وکیل به لحاظ کارکردی و فضایی تشابهاتی با مسجد امام دارد اما در سازماندهی فضا و تناسبات دارای ویژگی‌های خاص خود است. مسجد وکیل شیراز علی‌رغم مسجد امام اصفهان - که با استفاده از عناصر عمودی دارای ابهتی کم نظیر در فضای شهری است - از شیوه‌ی شبستانی که در تمام مساجد شیراز رایج بوده، بهره برده است.

واژه های کلیدی: مسجد امام، مسجد وکیل، ساختار، فضا، عملکرد.

۱. مقدمه

بسیاری از معماران و نظریه پردازان معماری ملاک ارزش یابی آثار معماری را کیفیت فضایی آنان معرفی می کنند. فضای معماری نمایشگر فضای هستی است؛ بنابراین ارزشمندترین شیء اجتماعی و فرهنگی دنیای بشری محسوب می شود (نعمتی و شهلائی ۱۳۹۴، ۷۷). معماری به نیازهای یک جامعه پاسخ می دهد؛ بنابراین یک مسجد قادر به پاسخ در قبال نیازهای متافیزیکی و الهی است (مختارشاهی^۱ ۲۰۰۹، ۴۷). در میان اندام های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد. از اندام های دیگر نمایان تر و چشمگیرتر است؛ از این رو همه جا در مرکز آبادی جای گرفته است (پیرنیا ۱۳۸۷، ۴). همچنین حاصل قرن ها تجربه ی پیشینیان و بزرگان، یادگارهایی است که امروزه از آن با عنوان معماری اسلامی یاد می شود. معماری که ریشه ی توحیدی را بازنمایی کرده و در آن ارزش های مادی و معنوی تجلی یافته است. از این رو اینگونه معماری دستیابی به کمال گرایی را در وجود آدمی متبلور و مهیا خواهد نمود. معماری مساجد در هنر اسلامی، جایگاه ویژه ای دارد و نمودی آشکار از هنر در ساحتی متبرک و مقدس است و از دیرباز نیز بستر رویدادهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده، که با غفلت طراحان و سازندگان امروزی از پیوند انسان با مقدسات، فرهنگ و سنت به مثابه برجسته ترین عناصر هویت بخش بشری مواجه شده است (بمانیان و همکاران ۱۳۸۹، ۳۸). مسجد کانون تجلی هویت معنوی مسلمانان و مرجع و پناه و تکیه آنان، از صدر اسلام تاکنون مهم ترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی ترین اشکال خلاقیت، ذوق و سلیقه ی معماران مسلمان بوده است (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۱). ایرانیان با میل و اراده ی خویش با پذیرش دین اسلام، داشتن مسجد را نیز به عنوان مکان عبادت قبول کردند و بتدریج به سمت ساختن مساجدی رفتند که مناسب سنت معمارانه آنهاست (متدین ۱۳۸۶، ۳۹). با ظهور حکومت صفویه و بنا نهادن مکتب اصفهان، براهمیت مسجد به مراتب افزوده شد و مسجد مظهر آرمان های تشیع و عامل معرفی و ارائه ی آنان

گردید (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۵)؛ که تبلور بهترین نمونه ها را در اصفهان دوران صفوی می توان یافت. به علاوه مساجد شیراز از این حیث، که از صدر اسلام تا پایان دوره ی قاجار هیچ مسجد گنبدداری وجود نداشته و مساجد این شهر از الگوی شبستانی پیروی کرده اند؛ واجد اهمیت می باشند (پارسایی و همکاران ۱۳۸۸). این مقاله ابتدا به مبحث شناخت ساختار معماری مساجد دوره های صفویه و زندیه می پردازد؛ سپس با نگاهی به اصول معماری در دوره های ذکر شده و به طور خاص تحلیل و بررسی عناصر و فضاهای آن ها با در نظر گرفتن دو نمونه موردی یکی در اصفهان (مسجد امام) و دیگری در شیراز (مسجد وکیل) در صدد رسیدن به پاسخی مناسب به این پرسش است که آیا ویژگی های طراحی مساجد در دوره صفویه در مساجد زندیه تأثیر گذاشته است؟

۲. روش پژوهش

روش پژوهش به کار گرفته شده، تحلیلی-توصیفی است؛ که با توجه به هدف و محور پژوهش، بررسی مسجدهای امام و وکیل - که مرتبط با گذشته و تأکید بر جنبه های کیفی است - صورت می گیرد. تلاش می گردد به تاریخ نگاری پرداخته نشده و به تحلیل های فضایی و عملکردی، طبق آیت های موجود در مساجد بر مبنای ارتقای توصیف ها و تحلیل های انجام شده در پژوهش های پیشین توجه شود. برای گردآوری اطلاعات، مقایسه و بدست آوردن نتایج مطلوب در این مقاله و ارائه ی پاسخ مناسب به پرسش از تحقیق کتابخانه ای اعم از کتاب، رساله، مقاله ها، سایت اینترنتی و میدانی از طریق مشاهده و استفاده از کروکی، نقشه و سپس تحلیل دنبال می شود. از این رو در تحلیل داده ها از روش قیاسی بهره گرفته شده است. این روش می تواند در شناخت صحیح معماری مساجد نمونه و فهم درست شباهت و تفاوت های آن ها مفید واقع شود. فرآیند پژوهش، شامل توصیف اولیه ی دو مسجد در هر دوره، دسته بندی و نتیجه گیری از ویژگی های آن ها و سپس مقایسه ی شاخص های به دست آمده از دو دوره ی صفویه و زندیه با یکدیگر است.

معماری مسجد، تأمین عمیق ترین نوع وحدت زندگی و مفهوم جامعه و تمرکز آن است (پوپ ۱۳۷۳، ۷۷؛ بلخاری ۱۳۹۰، ۳۷۸).

۴-۲. صفویه

در عصر صفوی و با رونق گرفتن هنر و معماری، معماران کوشیدند تا با حفظ ویژگی های معماری ایرانی، نوآوری هایی را در زمینه معماری به انجام برسانند. از جمله ای این ویژگی ها، می توان به افزایش بار بصری در تدوین فضای شهری، دادن نقش نمادین به بناهای دارای کاربرد همگانی و گسترش ارتفاع بناهای عمومی و بخشیدن بار بصری ویژه به آنها اشاره کرد (فلامکی ۱۳۷۴، ۴۰۲).

۴-۳. زندیه

دوره ی زندیه، دوره ی از معماری ایران است که حلقه ی اتصال میان معماری صفویه و قاجار محسوب می شود. گرچه کریم خان در دوران فرمانروایی خود در شیراز بناها و ساختمان های زیادی به تقلید پادشاهان صفوی ایجاد کرد؛ اما بناهای عهد زندیه هیچ کدام به عظمت و استحکام و اهمیت و اعتبار بناهای عهد صفوی نمی رسد (کمالی ۱۳۸۴).

۴-۴. مسجد امام اصفهان

مسجد امام در جبهه ی جنوبی میدان نقش جهان واقع گردیده است. این مسجد به صورت چهارایوانی با مساحتی حدود ۱۲۲۶۴ مترمربع و ابعاد تقریبی ۱۳۰*۱۰۰ متر به سبک مساجد جامع در ایران ساخته شده است. چهار ایوان در چهار جهت اصلی می باشد و رواق ها و غرفه های که در طرفین آن قرار گرفته است (پیرنیا ۱۳۸۴، ۲۹۱). از درگاه جنوبی ایوان می توان به فضای گنبدخانه وارد شد که این فضا زیباترین و مهم ترین بخش مسجد است (هنرفر ۱۳۵۰، ۴۶۲).

۴-۵. مسجد وکیل شیراز

مسجد وکیل یا جامع وکیل از آثار دوره زندیه در شیراز است. این مسجد حدود ۹ هزار مترمربع مساحت، ۱۲۰ متر طول و ۸۰ متر عرض دارد؛ که در سال ۱۱۸۷ ه.ق توسط کریم خان زند در محله درب شاهزاده، خیابان طالقانی فعلی و در حد فاصل حمام وکیل و بازار وکیل ساخته شده است.

۳. پیشینه ی پژوهش

توکلین و بهمنی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز» به این نتیجه رسیدند که شیوه ی انتظام در مساجد شیراز بیش از هر چیز متأثر از دو زیرسامانه ی فرهنگی - جهت قبله و عدم به کارگیری گنبد - و زیرسامانه ی محیطی - شکل و همسایگی ها - است. یکی از موارد شاخصی که در موارد مورد بررسی مشهود بوده است؛ حاکی از تقدم رعایت نوعی نظام تناسبات در طراحی و جانمایی شبستان مساجد است؛ به گونه ای که حیاط دارای تناسبات مناسبی باشد. در واقع انتظام شبستان بسیار مرتبط با تناسبات حیاط رخ می دهد؛ به طوری که در هر دو گونه وابستگی انتظام شبستان با تناسبات حیاط وجود دارد و نشان از تأثیر خاص زیرسامانه ی کالبدی که همان اهمیت تناسبات در طراحی است؛ می باشد. محمد نعمتی و علیرضا شهلائی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان «تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی» به این نتیجه رسیدند که الگوی چهارایوانی نسبت به الگوی شبستانی از کیفیت معماری بالاتری برخوردار است. این برتری از چند جهت قابل بررسی است. نخست کیفیت فضایی طرح است که از راه پیش بینی عنصر واسطی چون ایوان، سلسله مراتب و ارتباطات فضایی بسیار منسجم تری در طرح ایجاد می گردد و سپس این که در این الگو، تأمین کارکرد طرح (نماز خواندن) ارتقا می یابد.

۴. ادبیات پژوهش

۴-۱. مسجد

مسجد از ریشه سَجَد می باشد؛ که در معنای وسیع تر در خود قرآن برای اشاره به محل عبادت به کار رفته است (هیلن برند ۱۳۸۹، ۴۳) و ترکیبی از کالبد (خانه) و معنا (خدا) می باشد. از دیگر سو، کامل ترین نماد معماری اسلامی است (بلخاری ۱۳۹۰، ۳۷۶). در بسیاری از سرزمین ها، به ویژه ایران، مساجد بسیار کهنی یافت می شود که در گذشته های دور نیایشگاه و پرستشگاه بوده یا خانه ی یا کاخی کهن، که مردم آن را بازسازی کرده و بر آن مسجدی ساخته اند؛ مانند مسجد ایزدخواست (معماریان ۱۳۹۱، ۲۶۸). هدف نهایی

این مسجد برخلاف مساجد سلجوقی و صفوی کالبد مرتفع زیر گنبد جای خود را به شبستانی کم نظیر داده که آرامش و نظم را در فضایی روحانی تداعی می کند (پوپ ۱۳۷۳).

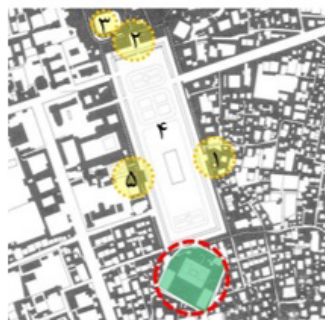
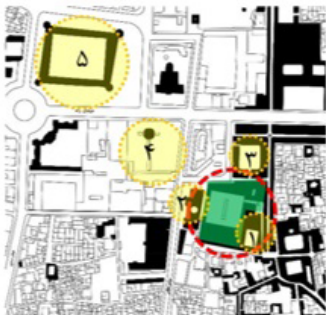
۵. تحلیل

۵-۱. ارتباط ساختاری مساجد با عناصر شهری

در مسیر تکوین شهرهای اسلامی پس از ظهور اسلام، همواره یکی از عناصر چندگانه مراکز شهر و حتی مراکز محله ها، مسجد بوده است (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۲). بنا بر پژوهش های صورت گرفته، عناصر عمده ی شهر را مسجد جامع، میدان بزرگ و کوچک و بازار را نام برده اند. در این میان مجموعه ی پیوسته و فعالی از مسجد جامع، میدان، حسینیه بزرگ و کوچک، بازار و سایر عناصر هستند که از طریق گذرهای اصلی با یکدیگر مرتبط بوده و انتظام فضایی شهر را شکل می دهند. در شهرهایی مانند کاشان، شیراز، اصفهان تأثیر مسجد بر شهرهای اسلامی تا آنجاست که ساخت شهر را عنصرهای اصلی -مسجد، بازار، حمام، کاروانسرا، مدرسه و میدان- تشکیل می داده اند. مسجد به عنوان عنصر اصلی مراکز محلات نیز ایفای نقش می کرده است (همان، ۵۰-۶۳). در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه ای را به خود اختصاص می دهد. مسجد

به مثابه برجسته ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین ازمنه ی حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادی، اجتماعی و فرهنگی، دیرپایی است که هرگز نمی تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود (مهدوی نژاد و همکاران ۱۳۹۳، ۴). از این رو مساجد بر اساس نقشی که در حیات شهری ایفا می کنند؛ اهمیت می یابند و ساختار شهری را نسبت به دیدگاه حکومت های مذهبی شکل می دهند. به عنوان محوری ترین عنصر کالبد، نشان دهنده ی جامعه ی اسلامی هستند. مسجد امام در دوران صفوی، در مرکز شهر، مجاورت میدان اصلی و بناه ی حکومتی شکل گرفته است. مسجد وکیل در دوران زندیه، در بافت حکومتی و در کنار بازار و ارکان اقتصادی، به عنوان پایهی مذهبی دارای چنین ویژگی های می باشند. این بناها برای رفع کلیه ی نیازهای فردی و اجتماعی در ساختار شهری بوده است و می توان به خوبی در ساختار هر دو شهر این را مشاهده کرد. این موضوع نشان از برنامه های شهرسازی در دوران خود دارد. برنامه ریزی و ساختار شهری منظم در مسجد امام بیشتر به چشم می خورد؛ در حالیکه به نظر می رسد توجه به عوامل زمینه گرا و ارگانیک موجب برنامه ریزی شهری در مسجد وکیل شده است (جدول ۱).

جدول ۱. ادغام در بافت شهری و موقعیت مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد امام		مسجد وکیل		
				
مسجد	مذهبی و فرهنگی	خدماتی	اجتماعی	دولتی
امام	۱. مسجد شیخ لطف‌الله	۲. سردر بازار قیصریه ۳. کاروانسرا	۴. میدان نقش جهان	۵. عالی قاپو
وکیل	۱. مدرسه آقاباباخان	۲. حمام وکیل ۳. بازار و کاروانسرا وکیل	۴. باغ نظر	۵. ارگ کریمخانی

ولی در مسجد امام به دلیل ساختار منسجم تر و برنامه ریزی شده، محور طولی بازار ارتباط بیشتری را با مسجد امام نسبت به مسجد وکیل پیدا می کند. این ارتباط در مسجد امام به نحوی شاخص و زیبا صورت گرفته است. ارتباط بازار با مسجد وکیل به صورت، هم نشینی ورودی و مسجد می باشد. بنابراین در دو مسجد به خوبی دو دنیای این جهانی و آن جهانی و نمونه بارز عملکردهای شهری به نمایش در آمده اند (جدول ۲).

جدول ۲. ارتباط ساختاری با بازار در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	جهت گیری محور ورودی نسبت به بازار	جهت گیری محور طولی نسبت به بازار	نمایش محورها	
			شماتیک	تصویر
امام	عمودی	عمودی		
وکیل	عمودی	عمودی		

و محل استقرار فضاهای اصلی و مهم، معمولاً در محور تقارن یا روبروی راه های منتهی به میدان پیش بینی می شد. این در حالی بود که فضاهای رسمی و حکومتی اغلب در محلی ساخته می شدند که مشرف بر تمامی یا بخش وسیعی از فضای باز میدان باشند (علی الحسابی و جباری ۱۳۹۰، ۳۹-۳۰). بنای هر دو مسجد با هوشمندی طراح، چرخشی نسبت به محور خود، به سمت قبله دارند. در واقع حرکت و ارتباط در همه جا تسهیل شده و مانعی وجود ندارد. از لحاظ شکلی، موقر، مستحکم و آرام می باشند. الگوی چرخش زاویه در مسجد امام در مسجد وکیل نیز با زاویه کمی کمتر

۵-۲. ارتباط ساختاری با بازار

مسجد در مهم ترین قسمت بازار قرار می گیرد و معمولاً راسته های مهم آن مانند راسته ی بزازان، سراج ها، زرگرها، صحافان، کتاب فروش ها و نیز مدارس در نزدیکی آن قرار دارد (اعتضادی ۱۳۷۷، ۲۰). همینطور، راسته های بازار تا اندازه ای نقش معبر را برای دسترسی های همجوار داشته است (سلطانی ۱۳۸۹، ۱۲۸). محور ورودی بازار با ورودی مسجدهای امام اصفهان و وکیل شیراز عمود بر هم است؛

۵-۳. ارتباط ساختاری با میدان شهری

میدان رسمی-تشریفاتی در پایتخت ها و شهرهای بزرگ به عنوان میدان حکومتی شناخته می شوند؛ که برای تمرین های نظامی، رژه و انجام مراسم رسمی و آیینی و احياناً مجازات مجرمان مورد استفاده قرار می گرفتند. در پیرامون این میدان ها، بناهای نظامی، حکومتی و سلطنتی قرار داشتند و در مواردی آنها را به گونه ای طراحی می کردند که دارای کارکردهای اجتماعی و فعالیت های اداری و خدمات عمومی نیز باشند. پیرامون این میدان ها معمولاً مسجد، بازار و برخی فضاها و خدمات شهری ساخته می شد. جایگاه

نسبت به میدان (نقارخانه) روبروی آن تکرار شده است. در مسجد وکیل، جهت مخفی کردن تغییر زاویه مسجد نسبت به میدان از غرفه‌هایی در بدنه استفاده شده است. از این رو در طراحی ورودی مساجد امام و وکیل که امتداد

جدول ۳. ارتباط ساختاری با میدان در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	نمایش محورها	
	شماتیک	تصویر
امام		
وکیل		

۵-۴. ساختار فضایی مسجد امام و وکیل

در دوران اولیه مسجد ایرانی ویژگی خود را بیشتر از طریق غنی کردن شبستان ستون‌دار با دو عنصری که در معماری پیش از اسلام آن ریشه داشت - یعنی گنبدخانه و ایوان - به دست می‌آورد. گنبدخانه‌ی آن، از معماری دوره‌ی ساسانی و یا از بناهای متداول آتشکده ساسانی نشأت می‌گیرد. بدین طریق، ترکیب جدید شکل‌های قدیمی نسخه کلاسیکی از طرح قدیم چهارایوانی حیاط به وجود آمد؛ که در سده‌های آینده بر معماری ایرانی تسلط یافت. بدین ترتیب مسجد چهارایوانی، به تدریج مسجد غالب شرق جهان اسلام شد (هیلن‌برند ۱۳۸۹، ۱۲۰). مسجد امام اصفهان با بهره‌گیری از تجربیات معماری مساجد گذشته‌ی این سرزمین، در طرح بنا و تزئینات و به واسطه‌ی تدابیر نوین معماران آن، سبب‌ساز تحولی ژرف در معماری مساجد ایرانی شده است. با آنکه نقشه‌ی افقی آن بر اساس مساجد ایرانی شکل

گرفته است؛ نمونه‌ی بارزی از بکارگیری اندیشه‌ی ناب در معماری و منشاء و الگوی معماران دوران بعدی خود شده است. پیرنیا مساجد شبستانی را دارای تهرنگ ایرانی می‌داند و نمونه‌ی روشن آن را در سراهای شبستان معرفی می‌کند؛ که میانسار و پیشگاه سرگشاده بزرگی در میان دارد و پیرامون آن را شبستان‌های چهلستون و ستاوند گرفته و در بیشتر آن‌ها دهانه میانی رو به قبله و دهانه روبروی آن پهن‌تر و گشاده‌تر از دهانه‌های دیگر است (پیرنیا ۱۳۹۲، ۴۱). قابل ذکر است؛ مساجد تاریخی شهر شیراز به طور کامل در هیچکدام از دسته‌بندی‌های فوق قرار نمی‌گیرند و اگر در پاره‌ای موارد نیز تشابهی وجود داشته باشد؛ مورد نقض آن نیز وجود دارد. بارزترین ویژگی این مساجد در تمامی دوره‌های تاریخی، شبستانی بودن آن‌هاست (پارسایی و همکاران ۱۳۸۸) (جدول ۴).

جدول ۴. ارتباط ساختار فضایی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	نوع	شماتیک	کروکی	تصویر
امام	چهارایوانی			
وکیل	شیستانی، دو ایوانی			

پررنگ‌تری به نمایش درآمده است- ۵. مدرسه -در مسجد وکیل مدرسه به صورت پیرامونی می‌باشد (معماری زمینه‌گرا)- ۶. رواق، ۷. فضاهای خدماتی -در هر دو مسجد به یک روش ایجاد گردیده- ۸. میانسرا که اندازه‌ی آن بنا بر هندسه‌ی فضایی و نوع مسجد شکل گرفته است (جدول ۵).

۵-۵. **دیاگرام فضایی مسجد امام و وکیل**
با بررسی اجزای تشکیل‌دهنده‌ی دو مسجد فوق، می‌توان به یک کلیت درباره نوع و نگرش معماری در هر دو دوره‌ی صفویه و زندیه رسید؛ که شامل: ۱. ورودی، دربرگیرنده جلوخان، سردر، هشتی، دالان ۲. ایوان‌ها ۳. گنبدخانه (مسجد امام) ۴. شبستان -که در مسجد وکیل به‌دلیل نبود گنبدخانه به شکل

جدول ۵. دیاگرام فضایی مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

عنوان	مسجد امام	مسجد وکیل
۱. دستگاه ورودی ۲. ایوان ۳. گنبدخانه ۴. شبستان ۵. مدرسه		

۵-۶. ارتباط بصری

در فضای شهری و ادراک مکان شناخته شده است. که در خوانایی و هویت بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی دارد (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۷). ذهن انسان بسیاری از مفاهیم را از طریق مقایسه ی خصوصیات پدیده ها درک می کند. به دلیل تأثیرات عمیقی که تضاد بر دستگاه ادراکی انسان دارد؛ در بیان معماری بسیار مورد استفاده قرار می گیرد. یکی از ویژگی های قابل درک معماری دوره ی صفوی، معماری افقی است؛ که تنها در برخی از نقاط کانونی به عمودی تبدیل می شود. با وجود اینکه تضاد بین قطعات عمودی و افقی بسیار است؛ ولی در ادراک بصری کل ساختار، افقی به نظر می آید. عناصر عمودی، بر اتصال زمین و آسمان تأکید می کنند.

برای آن که عناصر بصری با خصوصیات آنچه طرح می شود و با منظور اصلی یک پیام تناسب لازم را بیابند؛ آن ها را به کمک فنون مختلف به کار می گیرند. پرتحرک ترین فن در میان فنون بصری، استفاده از کنتراست یا تباین است که نقطه ی مقابل هارمونی و یا هماهنگی می باشد. این دو فن، در دو قطب مقابل قرار دارند. انواع تضاد عبارتند از: تضاد شکلی، تضاد اندازه ای، تضاد فضایی، تضاد جاذبه ای، تضاد بافتی، تضاد رنگی، تضاد موقعیتی، تضاد جهتی. تضاد بیانگر کیفیتی حسی، ناشی از عملکرد متقابل دو یا چند خصوصیت متضاد در عناصر بصری است (ونگ ۱۳۸۸، ۱۰۷-۱۰۹). نمای مسجد به عنوان ویژگی بصری مهم

جدول ۶ تحلیل بصری جداره ی میانسرا و وردی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد امام	مسجد وکیل
شکست ریتم	ریتم
تضاد فضایی	هماهنگی فضایی
تضاد اندازه ای	هماهنگی اندازه ای
ابهت و آرامش	سادگی و آرامش

تک فضاها نیست؛ در مورد رابطه‌ی متقابل بین فضاها است. فضاهایی که در نهایت آرایش فضایی یک ساختمان یا یک شهر را می‌سازند؛ و این همان چیزی است که آن را پیکربندی فضا می‌خوانند؛ به معنای رابطه‌ی موجود بین قسمت‌های مختلف که یک کل را می‌سازند (هیلر^۲ و واگن^۳ ۲۰۰۷، ۱۲). مساجد دارای فضاهای متنوعی هستند که به صورت فضاهای بسته (گنبدخانه و شبستان)، فضاهای نیمه‌باز (ایوان و رواق) و فضاهای باز (میان‌سرا) می‌باشند. فضاهای باز در هر دو مسجد سطح قابل توجهی را خود اختصاص داده‌اند و نشان‌دهنده‌ی اهمیت آن در این نوع نگرش به معماری می‌باشد. میانسرای مرکزی در مسجد امام با وجود چهار ایوان، سبب پویایی فضایی گشته است. فضاهای بسته و نیمه‌باز مسجد وکیل، به دلیل شبستانی بودن از درصد بیشتری برخوردارند. شبستان و رواق‌های مسجد وکیل بخاطر نوع فرم آن، محلی برای تشکیل کلاس و جلسه نیز بوده‌اند (جدول ۷).

ساختاری افقی در دوره زندیه به وضوح دیده می‌شود و البته به جز ورودی، که به صورت عمودی در نظر گرفته شده است. در این دوره، عنصر عمودی تقلیل پیدا می‌کند و از ارتفاع آن کاسته می‌شود. شفافیت و گستردگی دید در هندسه‌ی فضایی میدان، به مراتب در مسجد امام بیشتر است. این نکته به دلیل وسعت میدان نقش جهان و چرخش بیشتر مسجد امام و آشکار شدن ایوان جنوبی و گنبد مسجد می‌باشد. این نقش در مسجد وکیل، به دلیل دیده شدن ورودی و مخفی ماندن سایر عناصر و همینطور نداشتن گنبد بسیار کم رنگ‌تر است. از این رو در مسجد امام، به دلیل موقعیت نسبت به میدان و همچنین تورفتگی جلوخان و وجود دو مناره، حس دعوت‌کنندگی بیشتری به مخاطب القا می‌شود (جدول ۶).

۵-۷. تنوع فضایی

مقوله‌ی فضا را، نه به عنوان پس‌زمینه‌ی فعالیت‌های انسان، بلکه باید به عنوان یک جنبه‌ی ذاتی هر فعالیتی که انسان انجام می‌دهد؛ در نظر گرفت. همچنین بحث فقط در مورد

جدول ۷. فضای باز، نیمه‌باز و بسته در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	تنوع فضایی (درصد)			تصویر مسجد امام	تصویر مسجد وکیل
	باز	نیمه‌باز	بسته		
امام	۵۳/۸۴	۱۰/۸۷	۳۵/۲۹		
وکیل	۵۰/۲۹	۱۲/۸۴	۳۶/۸۷		

مدراکی موجود است. مساجد علاوه بر مرکزیت عبادی، محلی برای آموزش علوم دینی نیز محسوب می‌شد و از قرن پنجم مدرسه‌ها به عنوان نهادهای دینی به یکی از ارکان اصلی شهرهای اسلامی تبدیل شدند در حالی که ارتباط بین این دو مرکز عبادی و علمی، مسجد و مدرسه،

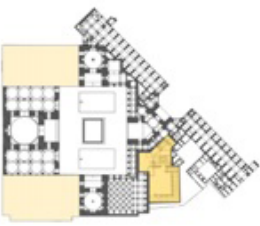
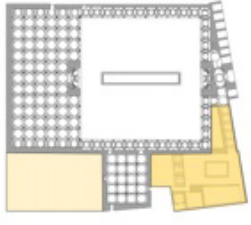
۵-۸. عرصه‌بندی فضای آموزشی و خدماتی

پیرنیا مدرسه را بعد از مسجد مهم‌ترین بنای همگانی درون شهری می‌داند و برای مدارس، دو فضای معماری اصلی را بیان می‌کند: حجره و مدرس (پیرنیا ۱۳۹۲، ۹۱). همچنین از نقش آموزشی مسجد در شهرهای اسلامی نیز در تاریخ

قرار گرفت؛ طراحی و ساخت سرویس های بهداشتی در گوشه ای از مسجد که دسترسی به آن از طریق هشتی و دالان طولانی تر واقع در جبهه شرقی مسجد ممکن است. با توجه به آب و هوای گرم و خشک و طولانی بودن مسیر این فضا تا صحن مسجد، امکان آلوده شدن و نجس شدن کف حیاط وجود نداشت. بعدها مسجد وکیل هم از این الگو بهره جست و از هشتی به قسمت های خدماتی از طریق دالان سومی جدا گردید؛ با این تفاوت که انبارها و غرفه هایی نیز، در نظر گرفته شد (جدول ۸).

در طول تاریخ اسلام به صور مختلف وجود داشته که هم از نظر عرفانی و هم علمی و معماری قابل تأمل است. معمولاً بسیاری از مدارس در نزدیکی مساجد احداث می شدند (نوریان و همکاران ۱۳۹۳، ۴۱). مدرسه ی ناصری و سلیمانیه ترکیب جدیدی در مسجد امام خلق نمودند که در مسجد وکیل این اتفاق به واسطه ی وجود مدرسه آقاباباخان و توجه به معماری زمینه گرا، به شکلی دیگر قابل مشاهده است. همچنین نوآوری دیگری که به نظر می رسد برای نخستین بار در مسجد امام به شکل خاص مورد توجه

جدول ۸. اهمیت فضای آموزشی و خدماتی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	تعداد		فرم مدرسه	درصد		تصویر
	مدرسه	خدماتی		مدرسه	خدماتی	
امام	۱. سلیمانیه ۲. ناصری	یک	مستطیل	۳۲/۶۳	۸/۶۱	
وکیل	۱. آقاباباخان	یک	مستطیل	۱۴/۲۲	۱۱/۵۰	

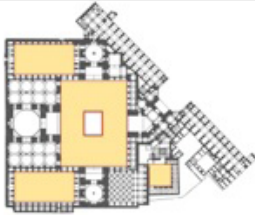
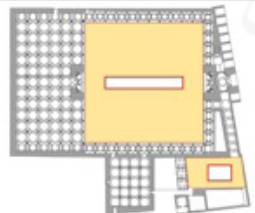
در هم نشینی فضای باز و بسته باید گفت نقش حیاط چنان چشمگیر است که اگر از میانه برخیزد همه چیز فرو می باشد. درونگرایی نیز - به عنوان یکی از ویژگی های مشترک که در تمام رویکردها در معماری اسلامی وجود دارد و لازمه ی آن ایجاد حیاط در بنا خواهد بود - می تواند عامل مهم دیگری در خصوص اصالت فضای باز معرفی شود؛ که از آن به تعبیر بسته بودن فضای خصوصی نسبت به فضای شهری و باز شدگی آن به سوی فضای باز خصوصی یاد می شود (سلمانی و همکاران ۱۳۹۴، ۳۶). شکل و کالبد مساجد

۵-۹. میانسرا
نقش حیاط به عنوان یکی از اندام های مسجد تقریباً غیر قابل انکار است؛ چنانکه مستشرق چون هیلن براند آن را یکی از اجزای مسجد معرفی می کند؛ اما برای آن تنها نقشی واسطه قائل می باشد. حیاط مسجد در این نگرش با حیاط کلیسا از حیث مقدمه ای برای ورود به حرم قیاس شده است که از حضور فضایی مقدس در پس آن خبر می دهد (هیلن براند ۱۳۸۹، ۱۲۰). حیاط قلب و عمق بنا و سرچشمه ی آن است؛ گویی کل بنا از این منطقه ی مرکزی سامان یافته است و

می باشند. صحن مربعی مسجد وکیل، به ابعاد ۶۰*۶۰ متر و حوضی بسیار طولیلی به طول ۴۰ متر و عرض ۵ متر در میانه ی آن قرار دارد که بر راستای قبله همچون محوری ممتد تأکید می کند. همچنین دو ایوانه بودن مسجد وکیل باعث کشیدگی حوض شده و به نظر می رسد که برای جبران نداشتن گنبد و تسهیل حرکت صورت گرفته است. صحن مستطیلی مسجد امام به ابعاد ۷۰ متر در ۵۷ متر، به دلیل وجود گنبدخانه و ۴ ایوان حوضی مربعی را خواهان می باشد (جدول ۹).

در دوران اسلامی دست خوش تغییرات بسیاری شده؛ اما میانسرا فرم کلی خود را حفظ کرده است؛ علی رغم تغییرات بسیاری که طراحی هندسی در هنر اسلامی داشته است. فرم میانسرا به مقدار زیادی تابع شکل کلی مسجد می باشد. وجود میانسراهای متعدد در مسجد امام و وکیل بخاطر فضاهای متنوع و ترکیبی آن هاست. مسجد امام، دارای یک میانسرای مرکزی، دو میانسرا برای مدرسه و یک میانسرای خدماتی است. در حالی که مسجد وکیل، یک میانسرای مرکزی و یک میانسرا برای فضای خدماتی دارد. براساس نوع میانسرا مرکزی، حوض ها در هر دو مسجد متفاوت

جدول ۹. اهمیت میانسرا در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	تعداد	درصد	فرم	حوض	عناصر مصنوع	عناصر طبیعی	تصویر
امام	چهار	۵۳/۸۴	مستطیل	یک	-	آب، درخت	
وکیل	دو	۵۰/۳۹	مربع	دو	-	آب، درخت	

ادراکی، شخص را به گذار از یک مرحله به مرحله ای دیگر فرا خوانده اند. سلسله مراتب در معماری، نمودی از این تلاش برای بیان مفهوم گذار و جنبه ی تدریجی فرآیند ادراک است. این اصل به عنوان یکی از اصول بنیادی در هنرهای سنتی شناخته شده است و با سلسله مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه ی مادی مربوط به آن قرار دارد نیز منطبق و هماهنگ است (نصر ۱۳۸۰، ۲۱۰). سلسله مراتب را می توان در تشکیل یک فضا مشاهده کرد؛ چنان که در طراحی یک ایوان یا اتاق نوعی از مراتب فضایی وجود داشت که اساس آن بر اتصال،

۵-۱۰. سلسله مراتب فضایی - حرکتی

طی مراتب برای رسیدن به کمال، همواره در فرهنگ اعتقادی و عرفانی مسلمانان مورد توجه بوده است. بر مبنای این اصل هیچ فضای شهری، بنا یا معماری را نمی توان فارغ از مراتب بالاتر و پایین تر خود ایجاد کرد. هر فضای شهری، بنا یا معماری در مکان سلسله مراتبی خود است که معنا می یابد و خارج از آن تعریف، تهی می شود (جیبی ۱۳۹۰، ۱۰۴). در معماری نیز برای تداعی مفهوم گذار از دنیای خاکی به ماوراء، گاه به زبان تذکار و گاه در یک فرایند

در برخورد میدان و بازار با جلوخان مسجد روی می دهد و انسان را از دنیای بیرونی و این جهانی جدا می کند و روحی تازه در آدمی می دمد. در انتقال - که به مانند پل انسان را به دنیای آن جهانی می رساند- آدمی با عناصری مواجهه می شود که حس و روح را تقویت و او را آماده ی رسیدن به معشوق می نماید. سپس نقطه ی وصول، که در مسجد امام همان ایوان جنوبی و گنبدخانه ی اصلی است. اسلیمی هایی که کثرت را به وحدت می رسانند و انسان عروج می یابد. این سیر حرکتی را می توان در مسجد وکیل با همان اصول دید و این تفاوت که حوض و ریتم رواق های شرقی و غربی کمک شایانی به این حرکت می کند؛ مشاهده نمود (جدول ۱۰).

انتقال و وصول بود (اردلان و بختیار ۱۳۹۰، ۷۱). این نظام فضایی مبنای طرح تداوم فضای مثبت را تشکیل می دهد (همان، ۷۳). این اصل بیان کننده ی جنبه ی تدریجی وصول به فضاست و به صورت سلسله مراتب دسترسی از بیرون به درون ظهور می یابد. بارزترین جایگاه برای بروز این اصل که به جنبه های ادراکی فضا مرتبط باشد؛ مسجد است. رعایت اصل سلسله مراتب فضایی و حرکتی در مسجدها تأکیدی بر مرزبندی حریم های فضایی میان فضای عمومی و نیمه عمومی است. دهلیز ورودی و فضای هشتی نقطه ی عطفی در طراحی نظام سلسله مراتبی ورود این مساجد است. بنابراین، حرکت و ارتباط در دو مسجد امام و وکیل، به صورت اتصال، انتقال و وصول صورت می گیرد. اتصال،

جدول ۱۰. سلسله مراتب ورود انسان در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	نوع حرکت	پلان	برش
امام	۱. اتصال ۲. انتقال		
وکیل	۳. وصول		

۱۱.۵. ورودی

الف) ایجاد چرخش در محل ایوان، مسجد ساروتقی اصفهان.
ب) ورودی از دو سوی ایوان، مسجد امام اصفهان.
ورود از دو سوی ایوان: در مساجدی که ورود به آنها از دو جانب ایوان محقق می شود؛ هوشمندی خاصی جهت افزایش آمادگی ذهنی در مخاطب صورت گرفته است؛ که جلوخان منتهی به دهلیز باشکوهی می شود و این یکی از ویژگی های معماری ایرانی است. این دهلیز هشت ضلعی است از این رو جهت خاصی ندارد و در نتیجه به عنوان پاشنه ای عمل می کند که محور ساختمان روی آن می چرخد (پوپ ۱۳۷۳، ۱۵۴). دهلیز ورودی و فضای هشتی نقطه ی عطفی در طراحی

نظام ورودی مساجد واجد صحن در مکتب اصفهان را می توان در دو گروه زیر جای داد:
۱. ورود از کنج: در نمونه هایی که ورود به فضای صحن از کنج یا زوایایی غیر از وسط جداره صحن محقق می شود؛ در بیشتر موارد با پیچیدگی هایی در مسیر دسترسی مواجه هستیم.
۲. ورود از پشت ایوان: در نمونه هایی که ورود به آنها از پشت فضای ایوان محقق می شود؛ جهت افزایش مراتب با یک یا هر دو راهکار ذیل استفاده شده است:

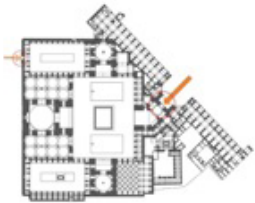
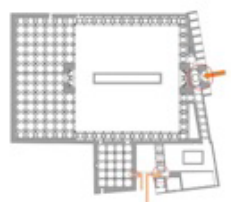
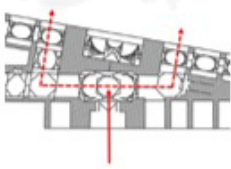

از ورودی ها، به درک و دید انسانی بها داده شده است و از جنبه روانشناختی به تکامل سلسله مراتب ذهنی پیش از ورود به صحن توجه شده است. هر دو مسجد بیش از یک ورودی دارند؛ که به دلیل تنوع فضایی و دسترسی آسان تر برای شهروندان استفاده کننده پیش بینی شده است. مسجد امام دارای یک ورودی اصلی در محور میانی و یک ورودی فرعی برای دسترسی به فضای مدرسه است. در مسجد وکیل مطابق ورودی مسجد امام یک ورودی اصلی در محور میانی و دو ورودی فرعی، یکی در قسمت خدماتی و دیگری در قسمت شبستان شرقی به دلیل مجاورت با بازار و استفاده ی بازاریان و رهگذران بازار طراحی شده است. این امر نشانگر زمینه گرا بودن طراحی مسجد بر اساس عناصر زمینه ای و بازار و رفع نیاز ساکنین بوده است (جدول ۱۱).

نظام سلسله مراتبی ورود این مساجد است. این فضا به خاطر فراهم آوردن دید بصری مناسب به داخل صحن، یک مرتبه از آمادگی را پیش از ورود در مخاطب شکل می دهد و او را در پیمودن مسیر ترغیب می نماید. بدین ترتیب با ورود به دالان های اطراف - که تا حدودی نیمه تاریک هستند - اشتیاق نمازگزار برای رسیدن دوچندان شده و در هنگام ورود آمادگی لازم برای وی محقق می شود. این نوع سامان ورودی

- که از این دوره به بعد پا به عرصه ی معماری گزارد و باید آن را نوآوری معماری مکتب اصفهان شناخت - در دوره های بعد در طراحی مساجد بیشماری مورد گرته برداری قرار گرفته است که گاه به صورت کامل تری، مجال بروز یافته است (طیسی و فاضل نسب ۱۳۹۱، ۸۹). در نظام فضایی این گونه

جدول ۱۱. ورودی در مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

مسجد	تعداد ورودی			تصویر	ورودی اصلی
	اصلی	فرعی	کل		
امام	یک	یک	دو		
وکیل	یک	دو	سه		

میدان جلوی آن در هر دو مسجد مدنظر بوده است؛ هرچند در مسجد امام اصفهان به صورتی پررنگ تر و در مسجد وکیل شیراز کم رنگ تر می نمایاند. معماری مسجد امام صفوی از طریق دادن شخصیتی پویا به فضا، رابطه ی بین داخل و خارج ساختمان را تسریع می بخشد که استفاده از حیاط چهارایوانه به این پویایی کمک می نماید. ارتباط فضایی در مسجد وکیل که شکل دوایوانی به خود گرفته است؛ بین این دو ایوان در حال تعامل است که به نظر می رسد کمی از پویایی فضا کاسته شده

۶. نتیجه گیری

نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که معماری مساجد جامع دوره ی صفویه و زندیه به لحاظ کارکردی دارای تشابهاتی با یکدیگر می باشد از جمله ارتباط با عناصر شهری، ادغام در بافت شهری اطراف و نیز بهره گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات، وحدت گرایی در بستر کثرات. از دیدگاه دسته بندی اجزا و عناصر نیز هر دو مسجد دارای موارد مشابهی است. اهمیت فضای باز شهری و چرخش مسجد نسبت به

است. نداشتن گنبد و مناره در مسجد وکیل شیراز - که متأثر از سنت مسجدسازی در این شهر است - سادگی و نجابت این شهر را دوچندان کرده است. در مقابل در مسجد امام اصفهان به دلیل وجود دو گنبد و مناره‌ها، ارتباطات عمودی بنا، عظمت بیشتر فضا را موجب گردیده است. در واقع می‌توان گفت مسجد جامع وکیل شیراز از نمونه‌های نادر مساجد شبستانی در دوران خود است؛ چرا که این نوع از مساجد در دوران اولیه‌ی مساجد ایرانی در خراسان شکل گرفت و پس از آن سنت گنبدسازی در اغلب منطق ایران رواج داشته است. این مسجد - که پس از دوران اوج معماری باشکوه صفویه ساخته شده است - به دور از بهره‌گیری از الگوی این مساجد بصورت شبستانی طراحی گردیده است و به نظر می‌رسد نیم‌نگاهی به گذشته داشته است. این تفاوت نگاه فضای بزرگ و یکدست

زیر گنبدخانه را در مسجد امام منجر شده و شبستان ستوندار مسجد وکیل را با سایه و روشن‌های متوالی متجلی کرده است. از این رو تفاوت مهم این دو مسجد را می‌توان کیفیت فضایی پویا در مسجد امام اصفهان دانست که به یمن وجود چهار ایوان و گنبدخانه در ضلع جنوبی آن به‌دست آمده است که حرکت و ادراک لحظه‌به‌لحظه‌ی فضا را منجر می‌گردد. در مقابل فضای آرام، یک‌پارچه و متین مسجد وکیل است که درک متفاوتی از فضای مسجد را عرضه می‌نماید. این تفاوت نگاه را نه تنها در سازماندهی که در تمامی اجزا و عناصر در این در مسجد می‌توان یافت و به نظر می‌رسد مسجد وکیل شیراز بیش از آن که دنباله‌روی معماری دوران پیش از خود باشد؛ وام‌دار عناصری از زمینه خود می‌باشد و می‌تواند به عنوان بنایی زمینه‌گرا معرفی گردد.

جدول ۱۲. ویژگی‌های مسجد امام و وکیل (مأخذ: نگارندگان)

شباهت		
شاخص	مسجد امام	مسجد وکیل
ارتباط با عناصر شهری	به عنوان محور اصلی و ادغام در بافت شهری، رفع نیازهای فردی و اجتماعی	به عنوان محور اصلی و ادغام در بافت شهری اطراف، رفع نیازهای فردی و اجتماعی
ارتباط با بازار	همجواری با بازار و ارکان اقتصادی، عمود بودن محور بازار با ورودی مسجد، اتصال دو دنیای این جهانی و آن جهانی	همجواری با بازار و ارکان اقتصادی، عمود بودن محور ورودی بازار با ورودی مسجد، اتصال دو دنیای این جهانی و آن جهانی
ارتباط با میدان شهری	چرخش نسبت به میدان (جهت قبله)، تسهیل ارتباط	چرخش نسبت به میدان (جهت قبله)، تسهیل ارتباط
ساختار فضایی	ترکیب هندسه‌ی بیرون‌گرا میدان یا هندسه‌ی درون‌گرای مسجد	ترکیب هندسه‌ی خیابان و کوچه یا هندسه‌ی درون‌گرای مسجد
دیاگرام فضایی	نحوه‌ی ورود به مسجد، بخش خدماتی مجزا	نحوه‌ی ورود به مسجد، بخش خدماتی مجزا
ارتباط بصری	تناسب و توازن در بعد مادی و معنوی و نه تقارن کامل (تعادل)، آرامش همراه با ابهت، وحدت‌گرایی در پستر کثرت، تنوع رنگ‌های نغز و دلفریب در تزئینات به وقور، تکرار و ریتم، بهره‌گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات	تناسب و توازن در بعد مادی و معنوی و نه تقارن کامل (تعادل)، آرامش، وحدت‌گرایی در پستر کثرت، تنوع رنگ‌های نغز و دلفریب در تزئینات، تکرار و ریتم، بهره‌گیری از نقوش طبیعی و هندسی در تزئینات
تنوع فضایی	دهلیز ورودی و فضای هشتی و رسیدن به میانسرا	دهلیز ورودی و فضای هشتی و رسیدن به میانسرا
فضای آموزشی و خدماتی	وجود فضاهای خدماتی	وجود فضاهای خدماتی
میانسرا	تأثیر میانسرا بر حوض درون آن (مریخ)	تأثیر میانسرا بر حوض درون آن (مستطیل)
سلسله‌مراتب حرکتی	رعایت سلسله‌مراتب فضایی و حرکتی (اتصال، انتقال و وصول)	رعایت سلسله‌مراتب فضایی و حرکتی (اتصال، انتقال و وصول)
ورودی	جلوخان تنها بدنه‌ی متصل به بازار و میدان	جلوخان تنها بدنه‌ی متصل به بازار و میدان

تفاوت		
شاخص	مسجد امام	مسجد وکیل
ارتباط با عناصر شهری	مسجد در نقش عنصر اصلی میدان، ادغام با عناصر حکومتی و اقتصادی، برنامه ریزی و ساختار منظم تر	ادغام با عناصر خدماتی و اقتصادی، توجه به عوامل زمینه‌گرا و ارگانیک شهری
ارتباط با بازار	ارتباط بیشتر با محور طولی بازار	ارتباط به صورت هم‌نشینی ورودی بازار و مسجد (مسجد در شروع غرقه‌هایی متصل به بازار و ورودی بازار)
ارتباط با میدان شهری	مخفی نمودن تغییر زاویه نسبت به میدان با استفاده از راسته‌بازار و هندسه میدان	مخفی نمودن تغییر زاویه نسبت به میدان با استفاده از غرقه‌هایی در بدنه و نمای مسجد
ساختار فضایی	خلق هندسه‌ای نوین و بدیع، تنوع در هندسه فضایی با توجه به نحوه حرکت انسان، چهارایوانی	بازگشت به هندسه‌ی گذشته و ابتکار در شبستان، سادگی در هندسه فضایی با توجه به نحوه حرکت انسان، دواایوانی، شبستانی و نداشتن گنبد
دیاگرام فضایی	وجود دو مدرسه در خود مسجد	ارتباط بازار به مسجد از بخش خدماتی
ارتباط بصری	تضاد فضایی، شکست ریتم، تضاد اندازه‌ای، ابهت و آرامش (ایجاد ابهت با عناصر عمودی)، خوانایی بیشتر (نمایان شدن قسمت بیشتری از نما به واسطه‌ی گنبد و ارتفاع جلوخان)،	هماهنگی فضایی، ریتم، اندازه، سادگی، نجابت و آرامش، معماری اقلی‌تر و مردم‌وارتر (نمایان شدن قسمت کمتری از مسجد به دلیل نداشتن گنبد و ارتفاع جلوخان)
فضای آموزشی و خدماتی	وجود مدرسه سلیمانیه و ناصری	استفاده از شبستان و مدرسه آقاباباخان در همجواری مسجد، وسعت بیشتر فضای خدماتی (وجود غرقه‌های در دالان منتهی به فضای خدماتی)
میانسرا	تعدد میانسرا بدلیل داشتن دو مدرسه و فضای خدماتی	داشتن دو میانسرا، میانسرای مرکزی و خدماتی
سلسله‌مراتب حرکتی	وصول (رسیدن به گنبد و اسلیمی‌ها که نشان از کثرت به وحدت دارند)	وصول (با کمک عناصری مانند رواق و حوض و در نهایت تفاوت در مسیر منتهی به محراب در شبستان به‌وسیله‌ی تزئینات متفاوت و هم‌جهت با ایوان شمالی و حوض میانسرا)
ورودی	دعوت‌کنندگی بیشتر، شفافیت و گستردگی دید در هندسه فضایی میدان	خوانایی و دعوت‌کنندگی کمتر، نمایش اندام کمتری از بنا، (ایوان شهری به عنوان تنها دید)

پی‌نوشت

۱. Mokhtarshahi

۲. Hiller

۳. Vaghaun

منابع

۱. اردلان، نادر، و لاله بختیار. ۱۳۹۰. حس وحدت: نقش سنت در معماری ایرانی. ترجمه‌ی ونداد جلیلی. تهران: مؤسسه علمی پژوهشی علم معمار.
۲. اعتضادی، لاله. ۱۳۷۷. نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان نشین. صفه (۲۶): ۸-۲۱.
۳. بلخاری قهی، حسن. ۱۳۹۰. مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. تهران: سوره مهر.
۴. بمانیان، محمدرضا، محمدرضا پورجعفر، فریال احمدی، و علیرضا صادقی. ۱۳۸۹. بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری

- مساجد شیعی. شیعه‌شناسی ۸ (۳۰): ۳۷-۷۰.
۵. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۹۰. هنر مقدس: اصول و روش‌ها. ترجمه‌ی جلال ستاری. تهران: انتشارات سروش.
۶. پارسایی، مهدی، پرستو عشرتی، و عیسی حجت. ۱۳۸۸. واکاوی گنبد در مساجد تاریخی شیراز. هنرهای زیبا (۴۰): ۵۱-۶۰.
۷. پوپ، آرتور آپهام. ۱۳۷۳. معماری ایران. ترجمه‌ی غلامحسین صدری افشار. تهران: فرهنگیان.
۸. پیرنیا، کریم. ۱۳۸۴. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۹. پیرنیا، کریم. ۱۳۸۷. مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره‌ی اسلامی. گردآورنده یوسف کیانی. تهران: سروش سمت.
۱۰. پیرنیا، کریم. ۱۳۹۲. معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
۱۱. توکلیان، زهرا، و سارا بهمنی کازرونی. ۱۳۹۴. بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز. پژوهش‌های معماری اسلامی (۸): ۸۹-۱۰۵.
۱۲. حبیبی، سیدمحسن. ۱۳۹۰. از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. حجت، عیسی. ۱۳۸۴. هویت انسان ساز، هویت انسان‌پرداز (تأملی در رابطه هویت و معماری). هنرهای زیبا (۲۴): ۵۵-۶۲.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۷۵. لغت‌نامه‌ی دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. سلمانی، امیر، محمد حسین رحیمی، و مهدی خاک‌زند. ۱۳۹۴. بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد. پژوهش‌های معماری اسلامی (۹): ۳۴-۴۹.
۱۶. طبسی، محسن، و فهیمه فاضل‌نسب. ۱۳۹۱. بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان. هنرهای زیبا ۱۷ (۳): ۸۱-۹۰.
۱۷. علی‌الحسابی، مهران، و منا جباری. ۱۳۹۰. بررسی و تقویت عملکردی-کالبدی استخوان بندی شهر قزوین با تأکید بر عنصر راه و میدان در دوران معاصر. آرمان‌شهر (۶): ۲۷-۳۴.
۱۸. فلامکی، محمدمنصور. ۱۳۷۴. نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهومی‌ها در معماری ایران. در مجموعه مقالات کنگره‌ی معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ارگ بم، کرمان، اسفند.
۱۹. کمالی سروستانی، کوروش. ۱۳۸۴. مساجد تاریخی شیراز. شیراز: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس.
۲۰. متدین، حشمت‌اله. ۱۳۸۶. چهارطاقی گنبدار نقطه عطف معماری مساجد ایرانی. نشریه هنرهای زیبا (۳۱): ۳۹-۴۶.
۲۱. معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۱. معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۲۲. مهدوی‌نژاد، محمدجواد، و محمد مشایخی. ۱۳۸۹. بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی. آرمان‌شهر ۳ (۵): ۶۵-۷۸.
۲۳. نصر، سیدحسین. ۱۳۸۰. معرفت و امر قدسی. ترجمه‌ی فرزاد حاجی میرزایی. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
۲۴. نعمتی، محمد، و علیرضا شهلائی. ۱۳۹۴. تحول فضایی در معماری مساجد چهارایوانی نسبت به مساجد شبستانی. هویت شهر ۹ (۲۲): ۷۵-۸۶.
۲۵. نوریان، فرشاد، محمدحسین الهی‌زاده، و محمدمهدی عبدالهی‌ثابت. ۱۳۹۴. کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن. هنرهای زیبا ۱۹ (۳): ۳۹-۵۲.
۲۶. ونگ، وسیوس. ۱۳۸۸. اصول فرم و طرح. ترجمه‌ی آزاده بیدخت و نسترن لواسانی. تهران: نی.
۲۷. هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: ثقفی.
۲۸. هیلن‌برند، روبرت. ۱۳۸۹. معماری اسلامی. ترجمه‌ی باقر آیت الله زاده شیرازی. تهران: روزنه.

References

1. Alalhesabi, Mehran, and Mona Jabari. 2002. Survey and Enhance Performance-Physical Structure of Qazvin City with Emphasis on Way and Square Elements in Contemporary Ereas. *Arman Shahr* (6): 27-34.
2. Ardalan, Nader, and Laleh Bakhtiar. 2011. Sense of Unity: *The Role of Tradition in Iranian Architecture*. Translated by Vanda Jalili. Tehran: Research Institute of Elm-e-Memar.
3. Bemanin, Mohammad Reza, Mohammadreza Poorjafar, Ferial Ahmadi, and Alireza Sadeghi. 2010. Revisiting Spiritual Identity and Sacred Tenets of Shiite Islamic Architecture. *Shieh shenasi* 8(30): 37-70.
4. Bolkhari Ghehi, Hassan. 2011. *Mystical Foundations of Islamic art and architecture*. Tehran: Sooreye Mehr.
5. Borkhart, Titios. 2011. *Sacred Art: Principles and Methods*. Translated by Jalal Satari. Tehran: Soroush.
6. Dehkhoda, Ali Akbar. 1998. *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.

7. Etezadi, Laleh. 1998. The Role of the Mosque in the Predominantly Muslim Cities. *Soffeh* (26): 8-21.
8. Falamaki, Mohammad Mansor. 1995. Safavid Architectural Innovations, Change for Lasting Values and Architectural Concepts in Iran. In *Proceedings of the Congress of Architecture and Urbanism*, Cultural Heritage Organization, Arge bam, Kerman, March.
9. Habibi, Seyed Mohsen. 2011. *From the flux to the City*. Tehran: University of Tehran Press.
10. Hilenbernd, Robert. 2010. *Islamic Architecture*. Translated by Bagher Ayatalahzadeh Shirazi. Tehran: Rozaneh.
11. Hillier, B., and Vaughan, L. 2007. City as one Thing. *Progress in Planning* (67): 205-230.
12. Honarfar, LotfAllah. 1971. *Treasures Historical Marvels of Isfahan*. Isfahan: Saghi.
13. Hojjat, Eisa. 2009. Human Identity, Human Identity Processor (Reflection on the Relationship between Identity and Architecture). *Honar-ha-ye-Ziba* (24): 55-62.
14. Kamali Sarvestani, Kourosh. 2006. *Historic Mosques in Shiraz*. Shiraz: Fars Cultural Heritage and Tourism Organization.
15. Mahvadinejad, Mohammad, and Mohammad Mashayekhi. 2010. Principles of the Socio-Cultural Mosque Design Based on Socio-Cultural. *Armanshahr* 3(5): 65-78.
16. Memarian, Gholamhossein. 2013. *Iranian Architecture*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
17. Mokhtarshahi Sani, Rafooneh. 2009. *An Inquiry into Iranian Architecture Manifestation of Identity, Symbolism, and Power in the Safavid's Public Buildings*. Doctor of Philosophy in Architecture. Eastern Mediterranean University.
18. Motedayen, HeshmatAllah. 2008. Four Arched Dome of the Mosque Turning Point in Iran. *Honar-ha-ye-Ziba* (31): 39-46.
19. Nasr, Seyyed Hossein. 2001. *Knowledge and the Sacred*. Translated by Farzad Haji Mirzaei. Tehran: Farzan-e Rooz.
20. Nemati, Mohammad, and Alireza Shahlaei. 2015. S Analytic Study of Mosques Architecture in Shabistani and Fouriwan Patterns (Case Study: the Great Mosque of Isfahan). *Hoviat e Shar* 9(22): 75-86.
21. Farshad Nourian, Mohammad Hossein Elahizadeh, Mohammad Mehdi Abdulahi Sabet. 2015. Developing a Set of Site Location Criteria for Mosques within the Urban Land Use Framework. *Journal of Honar-ha-ye-Ziba* 19(3): 39-52.
22. Parsaei, Mahdi, Parsto Eshrati, and Eisa Hojat. 2009. Analysis of Dome in Historical Mosques of Shiraz. *Honar-ha-ye-Ziba* (40): 51-60.
23. Pirnia, Karim. 2005. *Stylistic of Iranian Architecture*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
24. Pirnia, Karim. 2008. *Mosques, Collection of Iranian Architecture, Islamic Era*. Collected by Yousef Kiani. Tehran: Soroush-e Samt.
25. Pirnia, Karim. 2013. *Islamic Architecture of Irani*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
26. Pope, Arthur Upham. 1994. *Architecture of Iran*. Translated by Gholamhossein Sadri Afshar. Tehran: Farhangian.
27. Salmani, Amir, Mohamad Hosein Rahimi, and Mehdi Khak Zand. 2015. Analysis of the Importance, Priority and Originality of Open Space in the Mosque. *Journal of Islamic architecture. Pazhohesh-ha-ye-Memari Eslami* (9): 34-49.
28. Tabasi, Mohsen, and Fahimeh Fazel Nasab. 2012. Revisiting the Role of Thought Currents of the Safavid Era in the Shaping of the Facades of the Mosques Built Based on the Principles of Isfahan School of Architecture. *Honar-ha-ye-Ziba* 17(3): 81-90.
29. Tavakolian, Zahra, and Sara Bahmani Kazerooni. 2015. Examining the Layout of the Yard in the Historical Mosques of Shiraz. *Journal of Reasearch in Islamic Architecture* (8): 89-105.
30. Wang, Vesios. 2009. *Principles of form and design*. Translated by Azadeh Bidokht and Nastaran Lavassani. Tehran. Ney.

